

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЇ

Усачук А.М., Гриб В.К.

ЩЕ ОДИН ДОКУМЕНТ З АРХІВУ М.О МАКАРЕНКА

Реферат: Статтю присвячено нещодавно знайденому малюнку відомого українського археолога, мистецтвознавця та художника М.О. Макаренка. Матеріали, пов'язані з діяльністю М.О. Макаренка, трапляються в Донецьку тому, що останні свої польові сезони 1930-1933 рр. дослідник провів саме в Донбасі, де познайомився з місцевим археологом В.М. Євсєєвим, якому й передав (або залишив) якісь матеріали. Новий виявлений малюнок зображує орнаментовану дерев'яну ложку – експонат музею К.М. Скаржинської в Лубнах.

Ключові слова: М.О. Макаренко, малюнок, дерев'яна ложка, Лубенський музей, К.М. Скаржинська, В.М. Євсєєв, етнографія.

... А во незнаемой губернии
Гнут коробьё да зубят гребни,
И в стружках липовых ложкарь
Старообрядческий тропарь
Малюет писанкой на ложке!..

М.О. Ключев ¹

Діяльність талановитого українського археолога, мистецтвознавця, художника й музеєзнавця Миколи Омеляновича Макаренка (1877-1938) багатогранна. Якусь частину своїх досліджень М.О. Макаренко зміг довести до публікації. Щось зберіглося в різних архівах і поступово стає відомим завдяки працям ряду сучасних дослідників. Але, на жаль, багато з того, що зберігалось в архіві самого М.О. Макаренка, було втрачено. Це пов'язано з репресіями щодо вченого: арештом і засланням у 1934 р. до Казані, новим арештом у квітні 1936 р., який закінчився лікарнею і трудовою колонією в Томську, знову арештом, судом і розстрілом 4 січня 1938 р. [Кузьминых, Усачук 2016, с. 391-392] ².

М.О. Макаренко 1902 року закінчив Центральне училище технічного рисування барона О.Л. Штігліца, де йому було надано звання художника за першим розрядом (диплом першого ступеня) [Павловский 1913, с. 26; Макаренко 1992, с. 14-15; Косикова 1993, с. 5; Франко, Франко 2013, с. 75; Длужневская 2014, с. 151] ³. Ставши відтак професійним археологом і мистецтвознавцем, М.О. Макаренко залишив після себе велику кількість археологічних малюнків до своїх статей та публікацій колег [Павловский 1913, с. 28; Граб, Супруненко 1993, с. 36; Франко, Франко 2013, с. 77], різні акварелі, ескізи обкладинок книг, ескібри, графіку. Час від часу в місцях, пов'язаних з діяльністю Миколи Омеляновича, що-небудь знаходять [Звагельський 1989, с. 4; 1990а, с. 27; 1993а, с. 233-234; 1993б, с. 4-5; 1993в, с. 3; Косикова, Косиков 1991, с. 28-29; Щавелєв, Звагельський 1992, с. 6-7; Граб 1993, с. 21-22; та ін.]. У зв'язку з цим звернемо увагу на м. Донецьк, де свого часу було знайдено альбом малюнків М.О. Макаренка [Усачук та ін. 1995; Усачук 2012а; 2012б], в 1989 р. – 12 окремих малюнків, виконаних Миколою Омеляновичем [Косиков 1990, с. 44-48; Косикова, Косиков 1991, с. 28-29] і трохи згодом – ще одна акварель М.О. Макаренка зі зображенням буквиць з рукописних форм 1774 р. [Косикова, Косиков 1991,

¹ Див.: [Ключев 2015, с. 208].

² Там же дивись численні посилання на публікації інших дослідників.

³ М.О. Макаренко писав у листопаді 1912 р.: «... Окончил училище технического рисования Барона Штиглица в Санкт-Петербурге с дипломом первой степени, со званием художника ...» [Граб, Супруненко, 1993. С. 36; ср.: Усачук, 2012. С. 94, прим. 46].

с. 29]. Матеріали, пов'язані з діяльністю М.О. Макаренка, трапляються в Донецьку тому, що останні польові сезони 1930-1933 рр. дослідник провів саме в Донбасі [Усачук 1993; Кузьминых, Усачук 2016, с. 388⁴], де серед інших людей, які допомагали йому в польовій роботі, він познайомився з тоді ще початківцем – місцевим археологом Віктором Михайловичем Євсєєвим (1912-1955) [Косиков 2001, с. 41-47; Кучугура 2003, с. 90-91; Усачук, Колесник 2012, с. 4; 2015, с. 412-413]. Якись матеріали М.О. Макаренко передав (або залишив) В.М. Євсєєву під час своїх досліджень, як, наприклад, альбом світлин розкопок курганів восени 1930 р. під м. Сталіне (суч. Донецьк), але в основному, численні книги, матеріали архіву та фрагменти колекцій М.О. Макаренка були передані і частково продані В.М. Євсєєву дружиною М.О. Макаренка – А.С. Федоровою-Макаренко (1883-1971) в першій половині 1950-х рр., коли В.М. Євсєєв став директором Сталінського обл. краєзнавчого музею [Макаренко 1992, с. 64; Усачук, Колесник 2012, с. 5; Усачук 2012а, с. 94-95; 2012б, с. 317; Кузьминых, Усачук 2016, с. 384, прим. 12, с. 391, прим. 29; 2017, с. 86, прим. 89]⁵. До речі, крім книг, були куплені й надійшли до Сталінського обл. краєзнавчого музею колекційні речі зі зборів М.О. Макаренка – медалі та зразки вишивок [Каталог ... 2003, с. 3; Кузьминых, Усачук 2016, с. 391, прим. 29]. Саме тоді до м. Сталіне потрапив альбом малюнків М.О. Макаренка [Усачук 2012а, с. 95; Усачук, Колесник 2012, с. 5]. Скоріш за все, тоді ж тут з'явилися і 13 малюнків, знайдених свого часу В.А. Косиковим і О.В. Косиковою, а також малюнок М.О. Макаренка, про який піде мова нижче.

Малюнок (рис. 1) на окремому аркуші щільного трохи жовтуватого паперу сорту верже зі слідами форми з плетеною сіткою [Гюнтер 1927, с. 4-5]. На просвіт добре видно світлі лінії – відбитки поперечних брусків, які були розташовані у формі на стандартній відстані 2,8 см один від одного [Гюнтер 1927, с. 3]. Сітка відбилася у вигляді маси поздовжніх тонких світлих ліній. Розмір аркуша 31×20,8-21,1 см. Праворуч аркуш дещо нерівно обрізаний, що і зумовлює різну його ширину. Можливо, аркуш для малюнка вирізано з первинного аркуша формату, близького до сучасного А3. Малюнок м'яким простим олівцем займає трохи більше половини аркуша по вертикалі. Зображено держак дерев'яної ложки з великою хрестоподібною коковкою [пор.: Чесноков 1933, с. 17-18] і початком, швидше за все, круглої або овальної лопаті [пор.: Чесноков 1933, с. 18-19, 22]⁶. Мабуть, перед нами зразок ложки для розмішування, але не протиральної, а ложки-кашничі. *«Размешивать кашу в посуде небольших размеров протирающей ложкой не совсем удобно, а столовая для этого недостаточно прочна; поэтому потребовалось для каши создать и соответствующую ложку, более красивую, чем кухонные, и более прочную, чем столовые ложки»* [Чесноков 1933, с. 24]. В українців, зокрема на Закарпатті, великі ложки для приготування та насипання страв називалися – *«варехи, варішки»* [Гонтар 2006, с. 39], *«варіхи»* [Коцан 2014, с. 112]. Додамо, що ложки-кашничі часто виготовлялися не ложкарями [Чесноков 1933, с. 24]. До слова, в українців Карпат у ХІХ – на початку ХХ ст. ложкарство існувало як промисел, але виготовляти ложки, в тому числі й варехи (варіхи), могли й у кожній сім'ї [Гонтар 2006, с. 39; Коцан 2014, с. 112].

Індивідуальність представленої на малюнку ложки є очевидною. Мабуть, це й привернуло увагу М.О. Макаренка. Праворуч від малюнка напис в чотири рядки тим же олівцем: *«№ 5768. Чумацкая ложка Лубны. Музей Скаржинской»* (рис. 1). Збереження малюнка досить добре. Аркуш по обрізу місцями трохи загнутий і має короткі надриви, ледь потемнів (трохи більше у лівому нижньому кутку). У правому верхньому куті втрачений дуже невеликий фрагмент аркуша. Надірваний і лівий верхній кут аркуша.

⁴ Тут дивись і посилання на значні архівні та опубліковані матеріали, пов'язані з цими дослідженнями.

⁵ *«... В 1950 г. вновь был создан Сталинский музей. Директором назначили В.М. Евсеева. Переехали в Сталино. Приглашали в ИА АН УССР, но не было в Киеве квартиры. Зарплата у директора – 60 руб. Из этих денег часть шла на помощь вдовы Макаренко. Та жила в Казани «в квартире чуть больше ванной, все сплошь в книгах». В 1953 г. Евсеев и Екимова нашли её, купили часть библиотеки. ...»* [Воспоминания ... 1986].

⁶ Держак досить короткий. З подібним держакком, як показала практика, погано виглядає гостроноса лопать [Чесноков 1933, с. 22].

Рис. 1. Малюнок М.О. Макаренка, знайдений В.К. Грибом восени 2016 р.
Fig. 1. M.O. Makarenko's figure, found by V.K. Grike in autumn 2016.

Малюнок не підписано, але характерний почерк М.О. Макаренка легко впізнається. Історія знахідки малюнка така: восени 2016 р. донецький археолог Ольга Яківна Привалова, що багато років працювала в обласному краєзнавчому музеї [Мезенцева 1997, с. 50; Полідович 1999, с. 26-27; 2004, с. 14-15; Косиков 2001, с. 78] вирішивши піти на пенсію, привезла до краєзнавчого музею папери свого архіву і архіву свого чоловіка – археолога О.І. Привалова (1949-2002) [Мезенцева 1997, с. 50⁷; Полідович 1999, с. 26-27; Памяти... 2004, с. 197-198] для того, щоб познайомити з ними одного з авторів цієї роботи. Під час вивчення чорнових матеріалів, які стосувалися переважно матеріалів епохи бронзи та середньовіччя, В.К. Грибом і було виявлено малюнок. О.Я. Привалова ніколи не згадувала про цей малюнок. Не знає вона і того, як він опинився в архіві. Ми припускаємо, що малюнок М.О. Макаренка міг потрапити до О.І. Привалова в першій половині 1970-х рр., коли він очолював гуртки археології в Донецькому Палаці піонерів⁸, де від серпня 1951 р. працювала зав. відділом натуралістів-мічурінцев⁹ і Олена Миколаївна Єкімова (1919-1988)¹⁰ – дружина В.М. Євсєєва. Цілком ймовірно, що О.І. Привалов та О.М. Єкімова контактували. Припустити подібне нас спонукає те, що в чомусь подібна ситуація трапилася в середині 1980-х рр., коли в Палаці піонерів працював керівником гуртків археології вже інший фахівець¹¹. Скоріш за все, малюнок, потрапивши до О.І. Привалова в середині 70-х рр. минулого століття, лежав серед паперів його архіву, який в нерозібраному вигляді злився після смерті дослідника з архівом О.Я. Привалової.

⁷ У словнику Г.Г. Мезенцевої невірно вказано по батькові Олександра Івановича Привалова.

⁸ Офіційно в 70-х рр. минулого століття установа називалася Міський Палац піонерів і школярів ім. О.М. Горького. У лютому 1982 р. Палац був перейменований в обласний.

⁹ З лютого 1978 р. перейменований у відділ науки і техніки. У квітні 1978 р. О.М. Єкімова пішла з поста зав. відділом і залишилася працювати керівником гуртків акваріумістів та друзів природи.

¹⁰ У Д.Є. Макаренка [1992, с. 64] закралась помилка у прізвище О.М. Єкімової.

¹¹ У лютому 2017 р. один з авторів цієї роботи записав спогади свого друга і колеги археолога В.М. Горбова про історію потрапляння в його бібліотеку багатьох книг колишньої бібліотеки М.О. Макаренка [пор.: Кузьминых, Усачук 2016, с. 384, прим. 12]: *«Как ты помнишь, я начал работать во Дворце пионеров после армии – в 1985 г. Как раз осенью стал вести кружки археологии, детшки кое-какие появились. Мы тогда еще были в том маленьком длинном кабинете, из которого потом переехали в 30-й кабинет – ну это уже было на твоей памяти. А так, я работал с сентября, а как-то попозже, в ноябре или декабре 1985 г. вдруг приходит ко мне в кабинет сотрудница Дворца – она вела кружки, рыбок каких-то разводила и еще что-то природоведческое – Елена Николаевна Екімова и приносит мне книгу: – Вот я Вам хочу подарить ее. Я смотрю, а книга старая и по археологии (Ця книга тепер у бібліотеці В.М. Горбова: [Левина-Дорш, Кунов 1923] – А.У., В.Г.), я удивился: – Откуда у Вас такая книга? А она улыбается и отвечает мне, я запомнил: – Мы с Вами – говорит – родственники. Я удивился, а она: – Вы же археологией занимаетесь? А я – вдова Евсеева Виктора Михайловича. Знаете такого? – Ну конечно! – отвечаю я. ... Вот так мы с нею познакомились. Потом я несколько раз еще заходил к ней в кабинет, на рыбок смотрел в аквариумах, разговаривал с нею о Евсееве. Как-то она рассказала и о Макаренко. Она, оказывается, его знала, потому что во время раскопок Мариупольского могильника он у них жил в доме. Е.Н. вспоминала, что сначала он произвел на неї суровое впечатление, и она даже как-то начала его бояться – она тогда еще девчонкой была – а потом оказалось, что он очень добрый и мягкий человек и к ней, к ребенку, относился очень бережно, это только с виду он был таким суровым. Вот так как-то было, и через какое-то время наших разговоров Екімова меня спросила: Вы знаете про библиотеку моего мужа? Да – отвечаю. Ты знаешь, тогда это витало в воздухе и что-то говорилось в нашей среде, я слышал. А Вы знаете – говорила мне Е.Н. – в библиотеке моего мужа есть и книги Макаренко. И никого не интересовало, что делал мой муж! Все, как узнавали, с кем разговаривают, тут же спрашивали про библиотеку. Вы первый, кто про нее не спрашивает. И она с горечью стала говорить об археологах, которые как-то встречались с нею, пытаюсь говорить о книгах ... Я же как-то и не думал про книги, какие могут быть у нее, про библиотеку, мне просто интересно было, что вот тут же во Дворце есть человек, который видел Макаренко, Евсеева – для нас это же было так давно, история уже, а получается, что почти рядом. ...» [О библиотеке ... 2017].*

Підпис на малюнку відсилає нас до одного з перших приватних загальнодоступних музейних зібрань, створених зусиллями відомої громадської діячки, мецената, просвітительки, видавця Катерини Миколаївни Скаржинської (1852-1932) в маєтку Круглик під Лубнами в 1885 р. Історія створення, становлення та розвитку Лубенського музею, життєвий шлях і багатогранна діяльність не тільки К.М. Скаржинської, а й пов'язаних з музеєм наукових співробітників, краєзнавців, меценатів і громадських діячів, яскраво освітлені в монографії О.Б. Супруненко [2000]. Детально простеживши всі основні етапи існування Лубенського музею К.М. Скаржинської, дослідник зупиняється і на загальній характеристиці колекції: більш детально – на археологічній [Супруненко 1997; 2000, с. 151-187, 206-283] і досить повно – на інших (нумізматичної, історико-етнографічної, природознавчої, церковного облачення та ін.) [Супруненко 2000, с. 77-89]. Дерев'яна ложка, що привернула увагу М.О. Макаренка, повинна, ймовірно, відноситися до історико-етнографічної складової музею. Звернемо увагу на номер, наведений на малюнку: 5768. Очевидно, М.О. Макаренко зазначив номер одиниці зберігання, присвоєний даному експонату. Як вказують дослідники, етнографічна колекція Лубенського музею налічувала 9533 одиниці зберігання [Скрипник 1989, с. 31; Супруненко 2000, с. 77].

Малюнок не датований автором, однак те, що він підписаний, дає можливість нам запропонувати досить вузьку дату. Для цього потрібно подивитися, коли М.О. Макаренко вів будь-які дослідження поблизу від Лубен, але – до літа 1906 р., коли стали пакувати експонати Лубенського музею для передачі з Круглика до Полтави [Супруненко 2000, с. 190]. Відомо, що археологічні роботи молодий дослідник провів у 1901 р. на городищі Монастирище в Ромнах [Звагельський 1990б, с. 53; Макаренко 1992, с. 70; Длужневская 2014, с. 87], у 1904 р. – розвідки і розкопки на Роменщині і Полтавщині, в 1905-1906 рр. – розвідки і розкопки на Полтавщині [Звагельський 1990б, с. 55; Супруненко 2000, с. 248, 249, 250; Длужневская 2014, с. 87]. Таким чином, малюнок ложки був виконаний М.О. Макаренко не раніше літа 1901 р. [Макаренко 1992, с. 70] і не пізніше червня 1906 р., коли почалося пакування експонатів Лубенського музею для вивезення їх до Полтави.

Композиція малюнка – орнаментований держак ложки без лопаті – дозволяє відповісти на питання – чому дослідника зацікавила ця дерев'яна ложка? Справа в тому, що М.О. Макаренко крім іншого, займався й проблемами мистецтва середньовічного і нового часу, історією українського мистецтва [Макаренко 1992, с. 78-92; Хомак 2007, с. 63-64, 73; та ін.], і завжди уважно придивлявся до орнаменту в різному його прояві [Макаренко 1908а; 1908б; 1908в; 1914; 1918; 1924; 1926; 1928; 1931; 1990, с. 40; Звагельський 1991, с. 162, 165; 1993б; Косикова, Косиков 1991, с. 29; Коренюк 2007, с. 39-48; Німенко 2010; Длужневская 2014, с. 88; та ін.]. Незвичайна орнаментация ложки цілком могла зацікавити дослідника і своєю красою: *«Любили встарь красиво делать. Делать так, чтобы и глазу было приятно и мыслям понятно»* [Макаренко 1918, с. 45]¹², і тим, що ставилася до своєрідного соціально-економічного явища в Україні – чумацтва [Яворницький 1990, с. 421-422; Проскурова 2001; Мазур 2011; Сокур, Малишко 2013; Гуржій 2014; Иванова 2014, с. 10; Гуменний та ін. 2016; та ін.]. Можливо, оформлення коковкі у вигляді хреста нагадувало про те, що ложка використовувалася в різних обрядах [Даль 1979, с. 263; Демченко 1999, с. 246-247; Шарапова 2001, с. 334; Левкиевская 2002, с. 72-73, 84-85; Завадська 2004; 2012; Календарные обряды ... 2005, с. 43, 47; Салмин 2007, с. 100, 102, 201, 239, 248, 399, 441, 514, 522; 2010, с. 23, 27, 30, 33, 58, 91, 134-136; Магрицька 2011, с. 27; Терюков 2012, с. 111; Гнатюк, Куракіна 2012, с. 67; Галайчук 2012-2013, с. 46, 47, 51, 54; Руденко 2014, с. 104; Пискулин 2015, с. 131; Анисимов

¹² Згадаємо, як своєрідно схарактеризував Микола Омелянович зворотний бік мозаїки Михайлівського Златоверхого монастиря, побачивши красоту навіть в її затиллі [Фролов 1990-1991, с. 39; Кузьминых, Усачук 2016, с. 390, прим. 28].

2017, с. 123, 134, 253, 270-271, 351; та ін.], як про це, майже в той час, коли виконав цей малюнок М.О. Макаренко, образно висловив М.О. Ключев ¹³ [Ключев 2015, с. 38]:

*Я люблю кладбищенской сторожки
Нежилой, пугающий уют,
Дальний звон и с крестиками ложки,
В чьей резьбе заклęcia живут.*

Усачук А.Н., Гриб В.К.

ЕЩЕ ОДИН ДОКУМЕНТ ИЗ АРХИВА Н.Е. МАКАРЕНКО

Статья посвящена рисунку известного археолога, искусствоведа и художника Н.Е. Макаренко, случайно найденному недавно в г. Донецк. В разное время в Донецке были найдены альбом рисунков Н.Е. Макаренко, 13 отдельных рисунков. Материалы, связанные с деятельностью Н.Е. Макаренко, встречаются в Донецке потому, что последние полевые сезоны в 1930-1933 гг. исследователь провел именно в Донбассе, где познакомился с тогда еще начинающим местным археологом Виктором Михайловичем Евсеевым. Какие-то материалы Н.Е. Макаренко передал (или оставил) В.М. Евсееву во время своих исследований, как, например, альбом фотографий раскопок курганов осенью 1930 г. под г. Сталино (совр. Донецк), но в основном, многочисленные книги, материалы архива и фрагменты коллекций Н.Е. Макаренко были предоставлены В.М. Евсееву женой Н.Е. Макаренко – А.С. Федоровой-Макаренко в первой половине 1950-х гг., когда В.М. Евсеев стал директором Сталинского обл. краеведческого музея. Именно тогда к В.М. Евсееву попал альбом рисунков Н.Е. Макаренко. Скорее всего, тогда же здесь появились и 13 рисунков, найденных в свое время, и рисунок Н.Е. Макаренко, о котором пойдет речь. Рисунок на отдельном листе плотной немного желтоватой бумаги сорта верже. Размер листа 31×20,8-21,1 см. Рисунок мягким простым карандашом занимает чуть больше половины листа по вертикали. Изображен черенок деревянной ложки с большой крестообразной коковкою и началом, скорее всего, круглой или овальной лопасти. Справа от рисунка надпись в четыре строки тем же карандашом: «№ 5768. Чумацкая ложка Лубны. Музей Скаржинской». Подпись на рисунке отсылает нас к одному из первых частных общедоступных музейных собраний, созданных усилиями известной общественной деятельницы, мецената, просветительницы, издателя Екатерины Николаевны Скаржинской в имении Круглик под Лубнами в 1885 г. Композиция рисунка (орнаментированный черенок ложки без лопасти) позволяет ответить на вопрос – почему исследователя заинтересовала эта деревянная ложка? Дело в том, что Н.Е. Макаренко помимо прочего, занимался и проблемами искусства средневекового и нового времени, историей украинского искусства и всегда внимательно присматривался к орнаменту в разном его проявлении. Необычная орнаментация ложки вполне могла заинтересовать исследователя своей красотой и тем, что относится к своеобразному социально-экономическому явлению на Украине – чумачеству.

Ключевые слова: Н.Е. Макаренко, рисунок, деревянная ложка, Лубенский музей, Е.Н. Скаржинская, В.М. Евсеев, этнография.

Usachuk A.N., Grib V.K.

ONE MORE DOCUMENT FROM N.Ye. MAKARENKO'S ARCHIVE

The article is devoted to a drawing of the famous archaeologist, art historian and artist N.Ye. Makarenko that was accidentally found in Donetsk recently. At different times in Donetsk, N.Ye. Makarenko's album of drawings and 13 separate drawings were found. Materials related to the activities of N.Ye. Makarenko, occur in Donetsk because his last field seasons in 1930-1933 researcher spent in the Donbas where he met with then budding local archaeologist Victor Mikhailovich Yevseyev. N.Ye. Makarenko handed over (or left) some of his materials to V.M. Yevseyev during his explorations, such as the album of photographs of the excavation of barrows in the autumn of 1930 near Stalino (present-day Donetsk). However, for the most part, numerous books, archive materials and fragments of N.Ye. Makarenko's collections V.M. Yevseyev received from A.S. Fiodorova-Makarenko (N.Ye. Makarenko's wife) in the first half of the 1950s when V.M. Yevseyev

¹³ Дещо раніше М.О. Макаренка було розстріляно в тому ж Томську.

became director of the Stalino Regional Museum. It was the time when V.M. Yevseyev got an album of N.Ye. Makarenko's drawings. Most likely, at the same time he obtained 13 drawings, found earlier, and the N.Ye. Makarenko's drawing, which is under discussion. The drawing is on a separate sheet of dense, slightly yellowish, laid paper. The size of the sheet is 31×20.8-21.1 cm. The drawing is made with a soft lead pencil and takes up a little more than a half of the sheet vertically. The drawing represents a handle of wooden spoon with a large cross-shaped kokovka (a knob of spoon handle) and the beginning of, most likely, round or oval spoon shovel. To the right of the picture, there is an inscription in four lines with the same pencil: «No. 5768. Chumak spoon, Lubny. Museum of Skarzhinskaya». The inscription in the drawing sends us to one of the first private public museum collections created by the efforts of well-known public figure, patron, educator, publisher Yekaterina Skarzhinskaya in the Kruglik estate near Lubny in 1885. The composition of the picture (ornamented spoon handle without shovel) permits them to answer a question: Why did the researcher interested in this wooden spoon? The fact is that N.Ye. Makarenko, among other things, also worked on the problems of the art of medieval and modern times, the history of Ukrainian art, and always carefully looked at an ornament in its various manifestations. The unusual ornamentation of the spoon might well attract the researcher's attention to its beauty and to that it belongs to the peculiar socio-economic phenomenon in Ukraine, i.e. a chumakhood.

Keywords: N.Ye. Makarenko, drawing, wooden spoon, Lubny Museum, Ye.N. Skarzhinskaya, V.M. Yevseyev, ethnography.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Анисимов Н. «Диалог миров» в матрице коммуникативного поведения удмуртов: *Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis*. 26. / Н. Анисимов. – Tartu: University of Tartu Press, 2017. – 286 с.

Воспоминания Елены Николаевны Екимовой, жены Виктора Михайловича Евсеева / Вел беседу и запись – А.В. Колесник. Донецк, обл. Дворец пионеров, 4 декабря 1986 г. – Архив А.Н. Усачука.

Галайчук В. Народний календар зарічненщини в обрядах, звичаях та фольклорі / В. Галайчук // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – Львів, 2012-2013. – Вип. 13-14. – С. 43-83.

Гнатюк Л.Р. Естетика предметів побуту українців / Л.Р. Гнатюк, А.В. Куракіна // Теорія та практика дизайну. – 2012. – Вип. 2. – С. 64-69.

Гонтар Т.О. Роль дерева в традиційній культурі українців / Т.О. Гонтар // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – Львів, 2006. – Вип. 16.4. – С. 38-42.

Граб В. Екслібрис Миколи Макаренка і бібліофіли / В. Граб // Книжник. – К., 1993. – Ч. 1 (18). – С. 21-22.

Граб В.И. Из эпистолярного наследия Н.Е. Макаренко / В.И. Граб, А.Б. Супруненко // ДАС. – 1993. – Вып. 3. – С. 36-45.

Гуменний В.Д. Чумацькі шляхи України / [В.Д. Гуменний, О.В. Денисюк, А.І. Остапенко, О.С. Миронов, А.С. Горячковський] // Актуальні питання технології продукції тваринництва: Збірник статей за результатами всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції студентів і молодих учених. – Полтава, 2016. – С. 111-126.

Гуржій О.І. Чумацтво як всеукраїнське явище найму робочої сили (друга половина XVII – XVIII ст.) / О.І. Гуржій // Гуманітарний вісник. Сер.: Історичні науки. – Ч. 21, вип. 5(1). – 2014. – С. 18-33.

Гюнтер Д. Бумага ручной вычерпки и поверхностная проклейка / Производство полуфабрикатов и бумаги. – Т. III. – Ч. I. / Д. Гюнтер. – М.: Промиздат, 1927. – 57 с.

Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. – Т. 2: И – О. / В.И. Даль. – М.: Русский язык, 1979. – 779 с.

Демченко В. Свят-вечір та коляда на західноукраїнських землях кінця XIX-40-х років XX ст. (на матеріалах етнографічних експедицій Чернівецького університету) / В. Демченко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей. – Т. 2. – Чернівці, 1999. – С. 243-250.

Длужневская Г.В. Археологические исследования в Европейской части России и на Кавказе в 1859–1919 гг. (по документам Научного архива Института истории материальной культуры РАН). / Г.В. Длужневская. – СПб.: ЛЕМА, 2014. – 218 с.

Завадська В. Ложка як антропоморфний образ української міфології / В. Завадська // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць НАН України ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Асоціація етнологів. – Вип. 4 (7). – К., 2004. – С. 232-236.

Завадська В. Символіка ложки у міфологічному світогляді слов'ян / В. Завадська // Література. Фольклор. Проблеми поетики. Вип. 36. Присвячений дослідженню творчої спадщини Л.Ф. Дунаєвської. – К., 2012. – С. 105-115.

Звагельський В. Справа Макаренка / В. Звагельський // Червоний Промінь. – 1989. – 15 липня. – № 29. – С. 4.

Звагельський В.Б. Нові матеріали про Миколу Макаренка (розшуки 1988-1990 рр.) / В.Б. Звагельський // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: тези допов. та повідомл. до наук.-практ. конф. – Суми; Ромни, 1990а. – С. 23-29.

Звагельський В.Б. Невтомний у праці (М.О. Макаренко) / В.Б. Звагельський // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 161-167.

Звагельський В.Б. Хроніка життя і діяльності М. Макаренка / В.Б. Звагельський // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: тези допов. та повідомл. до наук.-практ. конф. – Суми; Ромни, 1990б. – С. 53-60.

Звагельський В.Б. Нове про професора Миколу Макаренка / В.Б. Звагельський // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993а. – С. 233-234.

Звагельський В. Микола Макаренко: «Істина мусить стояти на першому місці» / В. Звагельський // Червоний Промінь. – 1993б. – 17 квітня. – № 16. – С. 4-5.

Звагельський В. Нове про професора Миколу Макаренка / В. Звагельський // Червоний Промінь. – 1993в. – 18 грудня. – № 51. – С. 3.

Іванова С.В. Добыча соли в Северном Причерноморье и Крыму (по археологическим и историческим данным) / С.В. Иванова // Археология: возможности реконструкций / Археология і давня історія України. – Вип. 2 (13). – К., 2014. – С. 7-17.

Календарные обряды и обрядовая поэзия Воронежской области. Афанасьевский сборник. Материалы и исследования. – Вып. III. / Сост. Т.Ф. Пухова, Г.П. Христова. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2005. – 249 с.

Каталог. Памятные и наградные медали XVIII – нач. XX в. из фондов Донецкого областного краеведческого музея / Авторы-составители Т.П. Койнаш, С.М. Радюк. – Донецк, 2003. – 48 с.

Клюев Н. Избранное. Книжная серия «Томская классика» / Н. Клюев. – Томск, 2015. – 348 с.

Коренюк Ю. Микола Макаренко – дослідник середньовічного стінопису / Ю. Коренюк // Студії мистецтвознавчі. – Ч. 3 (19): Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – Київ: ІМФЕ, 2007. – С. 39-62.

Косиков В.А. Новые находки рисунков Н.Е. Макаренко / В.А. Косиков // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: тези допов. та повідомл. до наук.-практ. конф. – Суми; Ромни, 1990. – С. 44-48.

Косиков В.А. История исследования археологических памятников Донбасса. / В.А. Косиков. – Донецк: Истоки, 2001. – 84 с.

Косикова Е.В. Возвращенное имя / Е.В. Косикова // ДАС. – 1993. – Вып. 3. – С. 3-17.

Косикова Е.В. Возвращенное наследие Н.Е. Макаренко / Е.В. Косикова, В.А. Косиков // Человек в современном мире: тез. докл. Межрегионального научно-практ. семинара 28 декабря 1991 г. – М.; Донецк: Моск. отд. ФО СССР, Донецк. отд. ФО Украины, МНПП «Возрождение», 1991. – С. 28-29.

Коцан В.В. Традиційні деревообробні промисли на Закарпатті у ХІХ–першій половині ХХ століть / В.В. Коцан // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2014. – Вип. 2 (33). – С. 110-118.

Кузьминых С.В. «Глубокоуважаемый и дорогой друг Михаил Маркович!» (Хельсинкская коллекция писем Н.Е. Макаренко А.М. Тальгрену) / С.В. Кузьминых, А.Н. Усачук // Interactions, Changes and Meanings. Essays in honour of Igor Manzura on the occasion of his 60th birthday. – Kishinev: Stratum Plus, 2016. – С. 379-427.

Кузьминых С.В. «С нетерпением жду ответа от Вас» (письма Н.Е. Макаренко Э.Х. Миннзу) / С.В. Кузьминых, А.Н. Усачук // Ex Ungue Leonem: Сборник статей к 90-летию Льва Самуиловича Клейна. – СПб.: Нестор-История, 2017. – С. 64-92.

Кучугура Л.И. Новые материалы к биографии исследователя палеолита Донбасса В.М. Евсеева / Л.И. Кучугура // Кам'яна доба України. Вип. 4. До 130-річчя відкриття Гінцівської стоянки. – Київ; Полтава: Шлях, 2003. – С. 90-94.

- Левина-Дорш А.** Техника доисторической эпохи. Часть третья: Оружие. Украшение тела. Одежда. / А. Левина-Дорш, Г. Кунов. – [Одесса]: Госиздат Украины, 1923. – 115 с.
- Левкиевская Е.Е.** Славянский оберег. Семантика и структура. / Е.Е. Левкиевская. – М.: Идрик, 2002. – 336 с.
- Магрицька І.В.** Весільний обряд на Східній Слобожанщині: навч. посібник. / І.В. Магрицька. – Луганськ: СПД Резніков В.С., 2011. – 44 с.
- Мазур І.І.** Чумацтво як передумова виникнення підприємництва в Україні / І.І. Мазур // Теоретичні та прикладні питання економіки. – Вип. 24. – К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2011. – С. 191-195.
- Макаренко Д.Е.** Малоизвестные страницы жизни археолога и искусствоведа Н.Е. Макаренко / Д.Е. Макаренко // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар: тези допов. – Полтава, 1990. – С. 39-41.
- Макаренко Д.Є.** Микола Омелянович Макаренко. / Д.Є. Макаренко. – К.: Наук. думка, 1992. – 168 с.
- Макаренко М.** Запорозькі клейноди в Ермітажі. Корогви / М. Макаренко // Україна. – Кн. 3. – К., 1924. – С. 25-38.
- Макаренко М.** Орнаментация української книжки XVI–XVII ст. / Труды наукового інституту книгознавства 1. / М. Макаренко. – К.: Держтрест «Київ-Друк», 1926. – 70 с.
- Макаренко М.** Старгородська «божниця» та її малювання / М. Макаренко // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди розвідки, матеріали / Записки Історико-філологічного відділу. 23. – К.: Видавн. АН УРСР, 1928. – С. 205-223.
- Макаренко М.** Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів / М. Макаренко // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Збірник I. – К.: ВУАН, 1931. – С. 27-96.
- М.Н.** [Макаренко Н.] Исследование архитектурных памятников Черниговской земли, доложенные на XIV Археологическом Съезде / [Н. Макаренко] // Зодчий. – 1908а. – № 39. – С. 364-366.
- Макаренко Н.** Памятник украинского искусства XVIII века / Н. Макаренко // Зодчий. – 1908б. – № 24. – С. 211-215.
- Макаренко Н.** Памятник украинского искусства XVIII века / Н. Макаренко // Зодчий. – 1908в. – № 25. – С. 219-222.
- Макаренко Н.** Путевые заметки и наброски о русском искусстве. – Вып. 1: Белозерский край. / Н. Макаренко. – СПб.: Издание А.А. Жукова, 1914. – 60 с.
- Макаренко Н.** Искусство Древней Руси. У Соли Вычегодской. / Н. Макаренко. – Пг.: Свободное искусство, [1918]. – 157 с.
- Мезенцева Г.Г.** Дослідники археології України. Енциклопедичний словник-довідник. / Г.Г. Мезенцева. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – 205 с.
- Німенко Н.А.** До історії українського орнаменту (Науковий доробок Г.Г. Павлуцького очима М.О. Макаренка) / Н.А. Німенко // Актуальні питання вітчизняної та світової історії: збірник матеріалів Всеукраїнської наук. конф., 23-24 квітня 2010 року. – Суми: СумДУ, 2010. – С. 209-212.
- О библиотеке** В.М. Евсеева и Н.Е. Макаренко (воспоминания В.Н. Горбова) / Вел беседу и запись – А.Н. Усачук. Донецк, ул. Маршака, д. 72, кв. 6 (В.Н. Горбова), 7 февраля 2017 г. – Архив А.Н. Усачука.
- Павловский И.Ф.** Первое дополнение к Краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. / И.Ф. Павловский. – Полтава: Изд. Полтав. учен. Архивн. Комиссии, 1913. – 87 с.
- Павлуцький Г.** Історія українського орнаменту. / Г. Павлуцький. – К.: Вид-во Української АН, 1927. – 27 с.
- Памяти** Александра Ивановича Привалова // ДАС. – 2004. – Вып. 11. – С. 197-198.
- Пискулин А.А.** Материалы по этнографии Черноземья второй половины XX – начала XXI века: традиционные праздники, обряды, верования, обычаи и поверья Липецкой, Орловской, Курской, Тульской областей. / Научные труды ООО НПО «Черноземье». – Вып. 3. / А.А. Пискулин. – Воронеж: Изд.-полиграф. центр «Научная книга», 2015. – 208 с.
- Полідович Ю.Б.** «Музейна» археологія: люди, події, знахідки / Ю.Б. Полідович // Літопис Донбасу. Краєзнавчий збірник. – Вип. 7. (Додаток до Археологічного альманаху). – Донецьк, 1999. – С. 25-31.

- Полідович Ю.** Люди, події, знахідки / Ю. Полідович // Донбас. Спецвыпуск. – Донецьк, 2004. – С. 14-20.
- Проскурова С.В.** Чумацтво як українське соціокультурне явище: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 14 с.
- Руденко С.** Семантика глутонімів-інструментативів в українській мові / С. Руденко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна. – Вип. 48. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2014. – С. 103-106.
- Салмин А.К.** Система фольк-релігії чувашей. / А.К. Салмин. – СПб.: Наука, 2007. – 605 с.
- Салмин А.К.** Традиционные обряды и верования чувашей. / А.К. Салмин. – СПб.: Наука, 2010. – 240 с.
- Скрипник Г.А.** Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. / Г.А. Скрипник. – К.: Наук. думка, 1989. – 304 с.
- Сокур Ю.В.** Аспекти становлення чумацького звичаєвого права / Ю.В. Сокур, К.І. Малишко // Митна справа. – № 5 (89). – Ч. 2. – Кн. 1. – 2013. – С. 62-69.
- Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К.М. Скаржинської: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія» / Ін-т археології НАНУ. – К., 1997. – 24 с.
- Супруненко О.Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської). / О.Б. Супруненко – К.; Полтава: Археологія, 2000. – 392 с.
- Терюков А.И.** Предсказание будущего в традиционной культуре народов коми / А.И. Терюков // Аспекты будущего по этнографическим и фольклорным материалам. – СПб.: МАЭ РАН, 2012. – С. 100-113.
- Усачук А.Н.** Раскопки Н.Е. Макаренко и В.М. Евсеева на территории Донецка / А.Н. Усачук // ДАС. – 1993. – Вып. 3. – С. 46-52.
- Усачук А.Н.** Из истории украинской археологии: альбом рисунков и письма Н.Е. Макаренко / А.Н. Усачук // Евразийский археолого-историографический сборник. К 60-летию Сергея Владимировича Кузьминых. – СПб., Красноярск, 2012а. – С. 93-103.
- Усачук А.Н.** К истории отечественной археологии: альбом рисунков Н.Е. Макаренко из фондов Донецкого краеведческого музея / А.Н. Усачук // Археологія і давня історія України. – Вип. 9: Історія археології: дослідники та наукові центри. – К., 2012б. – С. 315-324.
- Усачук А.М.** Невідомий альбом малюнків Миколи Макаренка / А.М. Усачук, В.М. Горбов, В.Б. Звагельський // Полтавський археологічний збірник. – Ч. 3. – Полтава, 1995. – С. 199-214.
- Усачук А.Н.** Виктор Михайлович Евсеев: начало / А.Н. Усачук, А.В. Колесник // Літопис Донбасу. – № 20. – Донецьк, 2012. – С. 4-25.
- Усачук А.Н.** Археологические исследования в Донбассе в конце 20 – начале 30-х гг. XX века (по материалам архива В.М. Евсеева) / А.Н. Усачук, А.В. Колесник // Грани гуманитарного знания. Сборник статей к 60-летию профессора Сергея Павловича Щавелёва. – Курск: Изд-во КГМУ, 2015. – С. 412-433.
- Франко А.Д.** Огляд маловідомих архівних матеріалів про життя і наукову діяльність Миколи Макаренка / А.Д. Франко, О.О. Франко // Вісник Інституту археології. – Вип. 8. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – С. 75-81.
- Фролов В.** Собори наших душ 4. Робочий щоденник зняття і консервації мозаїк Михайлівського монастиря в Києві (1934 року) / В. Фролов // Пам'ятки України. – 4'90/1'91. – 1990/1991. – С. 35-39.
- Ходак І.** Листи Миколи Макаренка до Данила й Вадима Щербаківських / І. Ходак // Студії мистецтвознавчі. – Ч. 3 (19). Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – Київ: ІМФЕ, 2007. – С. 63-73.
- Чесноков В.И.** Производство деревянных ложек. / В.И. Чесноков. – М., Л.: Всесоюзное кооп. объедин. изд-во, 1933. – 153 с.
- Шарапова Н.С.** Краткая энциклопедия славянской мифологии. / Н.С. Шарапова. – М.: АСТ; Астрель; Русские словари, 2001. – 624 с.
- Щавелёв С.** Микола Макаренко та Дмитро Самоквасов: зустріч на терені вивчення старожитностей України / С. Щавелёв, В. Звагельський // Червоний Промінь. – 1992. – 1 лютого. – № 5. – С. 6-7.
- Яворницький Д.І.** Історія запорозьких козаків: в 3 т. – Т. 1. / Д.І. Яворницький. – К.: Наук. думка, 1990. – 592 с.

REFERENCES

- Anisimov N.** «Dialog mirov» v matritse kommunikativnogo povedeniya udmurtov. Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis. 26. / N. Anisimov. – Tartu: University of Tartu Press, 2017. – 286 с.
- Vospominaniya** Eleny Nikolaevny Ekimovoy, zheny Viktora Mihaylovicha Evseeva / Vel besedu i zapis – A.V. Kolesnik. Donetsk, obl. Dvoret's pionerov, 4 dekabrya 1986 g. // Arhiv A.N. Usachuka.
- Galaichuk V.** Narodnyi kalendar zarichnenshchyny v obriadakh, zvychaiakh ta folklori // Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu. – Lviv, 2012-2013. – Vyp. 13-14. – С. 43-83.
- Gnatiuk L.R.** Estetyka predmetiv pobutu ukrainsiv / L.R. Gnatiuk, A.V. Kurakina // Teoriia ta praktyka dyzainu. – 2012. – Vyp. 2. – S. 64-69.
- Gontar T.O.** Rol dereva v tradytsiinii kulturi ukrainsiv / T.O. Gontar // Naukovi visnyk Natsionalnoho lisotekhnichnoho universytetu Ukrainy. – Lviv, 2006. – Vyp. 16.4. – S. 38-42.
- Grab V.** Ekslibris Mykoly Makarenka i bibliofily / V. Grab // Knyzhnyk. – K., 1993. – Ch. 1 (18). – S. 21-22.
- Grab V.I.** Iz epistolyarnogo naslediya N.E. Makarenko / V.I. Grab, A.B. Suprunenko // DAS. – 1993. – Vyip. 3. – S. 36-45.
- Gumennyi V.D.** Chumatski shliakhy Ukrainy / [V.D. Gumennyi, O.V. Denysiuk, A.I. Ostapenko, O.S. Myronov, A.S. Horiachkovskiy] // Aktualni pytannia tekhnolohii produktsii tvarynnytstva: Zbirnyk statei za rezultatamy vseukrainskoi naukovy-praktychnoi internet-konferentsii studentiv i molodykh uchenykh. – Poltava, 2016. – S. 111-126.
- Gurzhi O.I.** Chumatstvo yak vseukrainske yavyshe naimu robochoi syly (druga polovyna XVII-XVIII st.) / O.I. Gurzhii // Humanitarnyi visnyk. Ser.: Istorychni nauky. – Ch. 21, Vyp. 5(1). – 2014. – S. 18-33.
- Gyunter D.** Bumaga ruchnoy vyicherpki i poverhnostnaya prokleyka / Proizvodstvo polufabrikatov i bumagi. T. III. Ch. I. / D. Gyunter. – M.: Promizdat, 1927. – 57 s.
- Dal V.I.** Tolkovyy slovar zhivogo velikorusskogo yazyika: V 4 t. – T. 2: I – O. / V.I. Dal. – M.: Russkiy yazyk, 1979. – 779 s.
- Demchenko V.** Sviat-vechir ta koliada na zakhidnoukrainskykh zemliakh kintsia XIX-40-kh rokiv XX st. (na materialakh etnohrafichnykh ekspedytsii Chernivetskoho universytetu) / V. Demchenko // Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii: Zbirnyk naukovykh statei. T. 2. – Chernivtsi, 1999. – S. 243-250.
- Dluzhnevskaya G.V.** Arheologicheskie issledovaniya v Evropeyskoy chasti Rossii i na Kavkaze v 1859–1919 gg. (po dokumentam Nauchnogo arhiva Instituta istorii materialnoy kulturyi RAN). / G.V. Dluzhnevskaya. – SPb: LEMA, 2014. – 218 s.
- Zavadska V.** Lozhka yak antropomorfnyi obraz ukrainskoi mifolohii / V. Zavadska // Materialy do ukrainskoi etnolohii. Zbirnyk naukovykh prats NAN Ukrainy IMFE im. M.T. Ryl'skoho. Asotsiatsiia etnolohiv. – Vyp. 4 (7). – K., 2004. – S. 232-236.
- Zavadska V.** Symvolika lozhky u mifolohichnomu svitohliadi slov'ian / V. Zavadska // Literatura. Folklor. Problemy poetyky. Vyp. 36. Prysviachenyi doslidzhenniu tvorchoi spadshchyny L.F. Dunaievskoi. – K., 2012. – S. 105-115.
- Zvahelskyi V.** Sprava Makarenka / V. Zvahelskyi // Chervonyi Promin. – 1989. – 15 lypnia. – № 29. – S. 4.
- Zvahelskyi V.B.** Novi materialy pro Mykolu Makarenka (rozshuky 1988-1990 rr.) / V.B. Zvahelskyi // Vychennia istorychnoi ta kulturnoi spadshchyny Romenshchyny: problemy i perspektyvy. Tezy dopov. ta povidoml. do nauk.-prakt. konf. – Sumy, Romny, 1990a. – S. 23-29.
- Zvahelskyi V.B.** Nevtomnyi u pratsi (M.O. Makarenko) / V.B. Zvahelskyi // Represovane kraieznavstvo (20-30-i roky). – K.: «Ridnyi krai», 1991. – S. 161-167.
- Zvahelskyi V.B.** Khronika zhyttia i diialnosti M. Makarenka / V.B. Zvahelskyi // Vychennia istorychnoi ta kulturnoi spadshchyny Romenshchyny: problemy i perspektyvy. Tezy dopov. ta povidoml. do nauk.-prakt. konf. – Sumy, Romny, 1990b. – S. 53-60.
- Zvahelskyi V.B.** Nove pro profesora Mykolu Makarenka / V.B. Zvahelskyi // Shosta Vseukrainska naukova konferentsiia z istorychnoho kraieznavstva. – Lutsk, 1993a. – S. 233-234.
- Zvahelskyi V.** Mykola Makarenko: «Istyna musyt stoiaty na pershomu mistysi» / V. Zvahelskyi // Chervonyi Promin. – 1993b. – 17 kvitnia. – № 16. – S. 4-5.
- Zvahelskyi V.** Nove pro profesora Mykolu Makarenka / V. Zvahelskyi // Chervonyi Promin. – 1993v. – 18 hrudnia. – № 51. – S. 3.

Ivanova S.V. Dobyicha soli v Severnom Prichernomore i Kryimu (po arheologicheskim i istoricheskim dannym) / S.V. Ivanova // Arheologiya: mozhlivost' i rekonstruktsiya / Arheologiya i davnya Istoriya Ukraini. – Vip. 2 (13). – K., 2014. – S. 7-17.

Kalendarnye obryady i obryadovaya poeziya Voronezhskoy oblasti. Afanasevskiy sbornik. Materialy i issledovaniya. Vyip. III. / Sost. T.F. Puhova, G.P. Hristova. – Voronezh: Izd-vo VGU, 2005. – 249 s.

Katalog. Pamyatnye i nagradnye medali XVIII – nach. XX v. iz fondov Donetskogo oblastnogo kraevedcheskogo muzeya / Avtoryi-sostaviteli T.P. Koynash, S.M. Radyuk. – Donetsk, 2003. – 48 s.

Klyuev N. Izbrannoe. Knizhnaya seriya «Tomskaya klassika». / N. Klyuev. – Tomsk, 2015. – 348 s.

Koreniuk Yu. Mykola Makarenko – doslidnyk serednovichnoho stinopysu / Yu. Koreniuk // Studii mystetstvoznavchi. Ch. 3 (19). Arkhitektura. Obrazotvorche ta dekoratyvno-uzhytkove mystetstvo. – Kyiv: IMFE, 2007. – S. 39-62.

Kosikov V.A. Novyye nahodki risunkov N.E. Makarenko / V.A. Kosikov // Vivchennya Istorichnoyi ta kulturnoyi spadschini Romenschini: problemi i perspektivi. Tezi dopov. ta pov'Idoml. do nauk.-prakt. konf. – Sumi, Romni, 1990. – S. 44-48.

Kosikov V.A. Istoriya issledovaniya arheologicheskikh pamyatnikov Donbassa. / V.A. Kosikov. – Donetsk: Istoki, 2001. – 84 s.

Kosikova E.V. Vozvrashchennoe imya / E.V. Kosikova // DAS. – 1993. – Vyip. 3. – S. 3-17.

Kosikova E.V. Vozvrashchennoe nasledie N.E. Makarenko / E.V. Kosikova, V.A. Kosikov // Chelovek v sovremennom mire: Tez. dokl. Mezhhregionalnogo nauchno-prakt. seminaru 28 dekabrya 1991 g. – M., Donetsk: Mosk. otd. FO SSSR, Donetsk. otd. FO Ukrainyi, MNPP «Vozrozhdenie», 1991. – S. 28-29.

Kotsan V.V. Tradytsiini derevoobrobni promysly na Zakarpatti u XIX – pershii polovyni XX stolit' / V.V. Kotsan // Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Istoriia. – Uzhhorod: Vydavnytstvo UzhNU «Hoverla», 2014. – Vyp. 2 (33). – S. 110-118.

Kuzminyih S.V. «Glubokouvazhaemyi i dorogoy drug Mihail Markovich!» (Helsinkiyskaya kolleksiya pisem N.E. Makarenko A.M. Talgrenu) / S.V. Kuzminyih, A.N. Usachuk // Interactions, Changes and Meanings. Essays in honour of Igor Manzura on the occasion of his 60th birthday. – Kishinev: Stratum Plus, 2016. – S. 379-427.

Kuzminyih S.V. «S neterpeniem zhdu otveta ot Vas» (pisma N.E. Makarenko E.H. Minnzu) / S.V. Kuzminyih, A.N. Usachuk // Ex Ungue Leonem: Sbornik statey k 90-letiyu Lva Samuilovicha Kleyna. – SPb.: Nestor-Istoriya, 2017. – S. 64-92.

Kuchugura L.I. Novyye materialy k biografii issledovatelya paleolita Donbassa V.M. Evseeva / L.I. Kuchugura // Kam'iana doba Ukrainy. Vyp. 4. Do 130-richchia vidkryttia Hintsivskoi stoianky. – Kyiv-Poltava: Shliakh, 2003. – S. 90-94.

Levina-Dorsh A. Tehnika doistoricheskoy epohi. Chast tretya. Oruzhie. Ukrashenie tela. Odezhda. / A. Levina-Dorsh, G. Kunov. – [Odessa]: Gosizdat Ukrainyi, 1923. – 115 s.

Levkievskaya E.E. Slavyanskiy obereg. Semantika i struktura. / E.E. Levkievskaya. – M.: «Ildrik», 2002. – 336 s.

Mahrytska I.V. Vesilnyi obriad na Skhidni Slobozhanshchyni: navch. posibnyk. / I.V. Mahrytska. – Luhansk: SPD Rieznikov V.S., 2011. – 44 s.

Mazur I.I. Chumatstvo yak peredumova vynyknennia pidpriemnytstva v Ukraini / I.I. Mazur // Teoretychni ta prykladni pytannia ekonomiky. – Vyp. 24. – K.: Vyd.-polihraf. tsentr «Kyivskiy universytet», 2011. – S. 191-195.

Makarenko D.E. Maloizvestnyie stranitsyi zhizni arheologa i iskusstvoveda N.E. Makarenko / D.E. Makarenko // Okhorona i doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Poltavshchyny. Tretii obl. nauk.-prakt. seminar. Tezy dopov. – Poltava, 1990. – S. 39-41.

Makarenko D.Ye. Mykola Omelianovych Makarenko. / D.Ye. Makarenko. – K.: Nauk. dumka, 1992. – 168 s.

Makarenko M. Zaporozki kleinody v Ermitazhi. Korohvy / M. Makarenko // Ukraina. – Kn. 3. – K., 1924. – S. 25-38.

Makarenko M. Ornamentatsiia ukrainskoi knyzhky XVI–XVII st. / Trudy naukovooho instytutu knyhoznavstva I. / M. Makarenko. – K.: Derzhrest «Kyiv-Druk», 1926. – 70 s.

Makarenko M. Starohorodska «bozhnytsia» ta yii maliuvannia / M. Makarenko // Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia: ohliady rozvidky, materialy / Zapysky Istoryko-filolohichnoho viddilu. 23. – K.: Vydavn. AN URSR, 1928. – S. 205-223.

Makarenko M. Skulptura y rizbiarstvo Kyivskoi Rusi peredmonholskykh chasiv / M. Makarenko // Kyivski zbirnyky istorii y arkheolohii, pobutu y mystetstva. Zbirnyk I. – K.: VUAN, 1931. – S. 27-96.

- M.N.** [Makarenko N.] Issledovanie arhitekturnykh pamyatnikov Chernigovskoy zemli, dolozhennyye na XIV Arheologicheskoy S'ezde / [N. Makarenko] // *Zodchiy*. – 1908a. – № 39. – S. 364-366.
- Makarenko N.** Pamyatnik ukrainskogo iskusstva XVIII veka / N. Makarenko // *Zodchiy*. – 1908b. – № 24. – S. 211-215.
- Makarenko N.** Pamyatnik ukrainskogo iskusstva XVIII veka / N. Makarenko // *Zodchiy*. – 1908v. – № 25. – S. 219-222.
- Makarenko N.** Putevyye zametki i nabroski o russkom iskusstve. – Vyip. 1. Belozerskiy kray. / N. Makarenko. – SPb.: Izdanie A.A. Zhukova, 1914. – 60 s.
- Makarenko N.** Iskusstvo Drevney Rusi. U Soli Vyichegodskoy. / N. Makarenko. – Pg.: Svobodnoye iskusstvo, [1918]. – 157 s.
- Mezentseva G.G.** Doslidnyky arkheolohii Ukrainy. Entsyklopedychnyy slovnyk-dovidnyk. / G.G. Mezentseva. – Chernihiv: Siverianska dumka, 1997. – 205 s.
- Nimenko N.A.** Do istorii ukrainskoho ornamentu (Naukovyy dorobok G. G. Pavluts'koho ochyma M.O. Makarenka) / N.A. Nimenko // Aktualni pytannia vitchyznianoï ta svitovoi istorii: zbirnyk materialiv Vseukrainskoi nauk. Konf., 23-24 kvitnia 2010 roku. – Sumy: SumDU, 2010. – S. 209-212.
- O biblioteke V.M. Evseeva i N.E. Makarenko (vospominaniya V.N. Gorbova) / Vel besedu i zapis – A.N. Usachuk. Donetsk, ul. Marshaka, d. 72, kv. 6 (V.N. Gorbova), 7 fevralya 2017 g. // Arhiv A.N. Usachuka.**
- Pavlovskiy I.F.** Pervoe dopolnenie k Kratkomu biograficheskomy slovaryu uchenykh i pisateley Poltavskoy gubernii s poloviny XVIII veka. / I.F. Pavlovskiy. – Poltava: Izd. Poltav. uchen. Arhivn. Komissii, 1913. – 87 c.
- Pavlutskiy G.** Istoriia ukrainskoho ornamentu. / G. Pavlutskiy. – K.: Vyd-vo Ukraïnskoi AN, 1927. – 27 s.
- Pamyati Aleksandra Ivanovicha Privalova // DAS. – 2004. – Vyip. 11. – S. 197-198.**
- Piskulin A.A.** Materialy po etnografii Chernozemya vtoroy poloviny XX – nachala XXI veka: traditsionnyye prazdniki, obryady, verovaniya, obyichai i poveriya Lipetskoy, Orlovskoy, Kurskoy, Tul'skoy oblastey. / Nauchnyye trudyi OOO NPO «Chernozeme». Vyip. 3. / A.A. Piskulin. – Voronezh: Izd.-poligraf. tsentr «Nauchnaya kniga», 2015. – 208 s.
- Polidovych Yu.B.** «Muzeina» arkheolohiia: liudy, podii, znakhidky / Yu.B. Polidovych // Litopys Donbasu. Kraieznavchyy zbirnyk. – Vyp. 7. (Dodatok do Arkheolohichnoho almanakhu). – Donetsk, 1999. – S. 25-31.
- Polidovych Yu.** Liudy, podii, znakhidky / Yu. Polidovych // Donbas. Spetsvipusk. – Donetsk, 2004. – S. 14-20.
- Proskurova S.V.** Chumatstvo yak ukrainske sotsiokulturne yavlyshche: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. – K., 2001. – 14 s.
- Rudenko S.** Semantyka hliutonimiv-instrumentatyviv v ukrainskii movi / S. Rudenko // Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriya: Filolohichna. Vyp. 48. – Ostroh: Vyd-vo Nats. un-tu «Ostrozka akademiia», 2014. – S. 103-106.
- Salmin A.K.** Sistema folk-religii chuvashhey. / A.K. Salmin. – SPb.: Nauka, 2007. – 605 s.
- Salmin A.K.** Traditsionnyye obryady i verovaniya chuvashhey. / A.K. Salmin. – SPb.: Nauka, 2010. – 240 s.
- Skrypnyk G.A.** Etnohrafichni muzei Ukrainy. Stanovlennia i rozvytok. / G.A. Skrypnyk. – K.: Nauk. dumka, 1989. – 304 s.
- Sokur Yu.V.** Aspekty stanovlennia chumatskoho zvychaievoho prava / Yu.V. Sokur, K.I. Malys'ko // Mytna sprava. – № 5 (89). Ch. 2. Kn. 1. – 2013. – S. 62-69.
- Suprunenko O.B.** Arkheolohichni doslidzhennia ta zibrannia Lubenskoho muzeiu K.M. Skarzhynskoi: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. – K., 1997. – 24 s.
- Suprunenko O.B.** Arkheolohiia v diialnosti pershoho pryvatnoho muzeiu Ukrainy (Lubenskiy muzei K.M. Skarzhynskoi). / O.B. Suprunenko – K., Poltava: Arkheolohiia, 2000. – 392 s.
- Teryukov A.I.** Predskazanie budushego v traditsionnoy kulture narodov komi / A.I. Teryukov // Aspekty budushego po etnograficheskim i folklornym materialam. – SPb.: MAE RAN, 2012. – S. 100-113.
- Usachuk A.N.** Raskopki N.E. Makarenko i V.M. Evseeva na territorii Donetska / A.N. Usachuk // DAS. – 1993. – Vyip. 3. – S. 46-52.
- Usachuk A.N.** Iz istorii ukrainskoy arheologii: albom risunkov i pisma N.E. Makarenko / A.N. Usachuk // Evraziyskiy arheologo-istoriograficheskyy sbornik. K 60-letiyu Sergeya Vladimirovicha Kuzminykh. – SPb., Krasnoyarsk, 2012a. – S. 93-103.

Usachuk A.N. K istorii otechestvennoy arheologii: albom risunkov N.E. Makarenko iz fondov Donetskogo kraevedcheskogo muzeya / A.N. Usachuk // Istoriiia arkheolohii: doslidnyky ta naukovi tsenry / Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. – Vyp. 9. – K., 2012b. – S. 315-324.

Usachuk A.M. Nevidomyi albom maliunkiv Mykoly Makarenka / A.M. Usachuk, V.M. Gorbov, V.B. Zvahelskyi // Poltavskyi arkheolohichnyi zbirnyk. – Ch. 3. – Poltava, 1995. – S. 199-214.

Usachuk A.N. Viktor Mihaylovich Evseev: nachalo / A.N. Usachuk, A.V. Kolesnik // Litopis Donbasu. – № 20. – Donetsk, 2012. – S. 4-25.

Usachuk A.N. Arheologicheskie issledovaniya v Donbasse v kontse 20 – nachale 30-h gg. XX veka (po materialam arhiva V.M. Evseeva) / A.N. Usachuk, A.V. Kolesnik // Grani gumanitarnogo znaniya. Sbornik statey k 60-letiyu professora Sergeya Pavlovicha SchavelYova. – Kursk: Izd-vo KGMU, 2015. – S. 412-433.

Franko A.D. Ohliad malovidomykh arkhivnykh materialiv pro zhyttia i naukovu diialnist Mykoly Makarenka / A.D. Franko, O.O. Franko // Visnyk Instytutu arkheolohii. – Vyp. 8. – Lviv: LNU im. I. Franka, 2013. – S. 75-81.

Frolov V. Sobory nashykh dush 4. Robochyi shchodennyk zniattia i konservatsii mozaik Mykhailivskoho monastyria v Kyievi (1934 roku) / V. Frolov // Pam'iatky Ukrainy. – 4'90/1'91. – 1990/1991. – S. 35-39.

Khodak I. Lysty Mykoly Makarenka do Danyla y Vadyma Shcherbakivskykh / I. Khodak // Studii mystetstvoznavchi. Ch. 3 (19). Arkhitektura. Obrazotvorche ta dekoratyvno-uzhytkove mystetstvo. – Kyiv: IMFE, 2007. – S. 63-73.

Chesnokov V.I. Proizvodstvo derevyannykh lozhek. / V.I. Chesnokov. – M., L.: Vsesoyuznoe koop. ob'edin. izd-vo, 1933. – 153 s.

Sharapova N.S. Kratkaya entsiklopediya slavyanskoy mifologii. / N.S. Sharapova. – M.: OOO «Izd-vo AST»; OOO «Izd-vo Astrel»; OOO «Russkie slovari», 2001. – 624 s.

Shchaveliev S. Mykola Makarenko ta Dmytro Samokvasov: zustrich na tereni vyvchennia starozhytnosti Ukrainy / S. Shchaveliev, V. Zvahelskyi // Chervonyi Promin. – 1992. – 1 liutoho. – № 5. – S. 6-7.

Yavornytskyi D.I. Istoriiia zaporozkykh kozakiv. T. 1. / D.I. Yavornytskyi. – K.: Nauk. dumka, 1990. – 592 s.